

Микола ЛЕСЮК

НАЗВИ ОДЯГУ В С. КОВАЛІВКА НА КОЛОМІЙЩИНІ

У статті проаналізовано діалектні назви одягу та взуття, зафіксовані автором у с. Ковалівка Івано-Франківської області.

Ключові слова: назви одягу, назви взуття, лексема, номен.

Назви одягу (а також і взуття) особливо виділяються з-поміж інших груп побутової лексики, оскільки вони називають речі, що завжди є на видноті, у центрі уваги людини. Коли зустрічаються люди, то обов'язково подумки фіксують зовнішній вигляд співбесідника, і в цьому зовнішньому вигляді чи не основне місце відведено одягові. Недаремно навіть народне прислів'я говорить, що зустрічають людину за одягом, а вже потім оцінюють її розум. Чим більше прогресує людство, тим вишуканішим стає одяг людини, модельєри придумують нові фасони, нові крої того або іншого виду одягу чи взуття.

Важко було б тепер сказати, коли вперше людина надягла на себе одягину і яку саме. Очевидно, це було передовсім щось примітивне, що прикривало якісь інтимні частини тіла, але це залежало, звичайно, від місця проживання людини. В Африці й тепер ще є племена, які ходять без одягу, лише в якихось пов'язках, накидках, поясах, але на Півночі навіть при народженні вже мусили вкутувати дитину в якісь теплі речі зі шкіри. В усякому разі ця група лексики є чи не найдавнішою в побуті людини, особливо, якщо вести мову про українців, які проживають у широтах із холодними порами року.

В Україні вже є чимало досліджень різноманітних груп лексики, яка вживається як у літературній мові, так і в народних говорах. Назви ж одягу та взуття найповніше обстежені на Поліссі, свідченням чому є ґрунтовні праці Галини Гримашевич, зокрема її численні статті на цю тему та «Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок». ¹ Є в неї публікації, у яких вона навіть порівнює назви одягу чи взуття Полісся з аналогічними номенами інших регіонів, зокрема й Гуцульщини. ²

Оскільки Інститут української мови НАН України всіляко

¹ Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Галина Гримашевич – Житомир, 2002. – 184 с.

² Гримашевич Г. Середньополісько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу та взуття) / Галина Гримашевич // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. (мовознавство 1.). – Випуск ХІХ–ХХ. – Івано-Франківськ, 2008. – С.30–32.

заохочує зараз дослідження народних говорів та окремих груп лексики, нам видається доцільним і цікавим огляд назв одягу в досить-таки неблизькому від Полісся регіоні – на Прикарпатті, зокрема в гуцульсько-покутських говірках. За основу візьмемо говорку села Ковалівка Коломийського району – села, яке більшість дослідників вважає гуцульським, але мовлення, говірка мешканців Ковалівки акумулюють у собі риси як гуцульського, так і покутського говорів. Якщо вважати власне гуцульськими говірками ті, що характерні селам західної частини Косівського та цілого Верховинського районів, то ковалівська говірка у своїй фонетичній частині, тобто у вимові окремих звуків чи звукосполучень таки суттєво відрізняється від них і більше схожа до говірок покутських сіл³. Але тут річ не у вимові, не в межах між суміжними говірками, а в наявності чи відсутності тих чи інших предметів одягу та взуття і їх назв. А було б, мабуть, важко знайти якусь „одежину“, як переважно кажуть у Ковалівці на будь-який предмет одягу, що є в мешканця гірського села Верховинського району, але якої немає в мешканця передгірського села Ковалівки.

Аналізуючи лексику на позначення предметів одягу людини, Г. Гримашевич пропонує класифікувати її за призначенням, тобто виділяє такі основні ЛСГ:

- загальні назви одягу;
- назви верхнього одягу, який носять у холодну пору;
- назви плечового одягу, який носять під верхнім;
- назви спіднього одягу;
- назви сорочки та її деталей;
- назви поясного чоловічого і жіночого одягу;
- назви головних уборів.⁴

Вважаємо, що ця класифікація охоплює всі ЛСГ зі сфери одягу людини, однак ми дещо деталізуємо її.

Отже, розглянемо ЛСГ „Загальні назви одягу“. Серед ковалівських назв відзначаємо й такі, що вживаються в літературній мові, і назви, які є тільки в західноукраїнських говірках. Зокрема, для чоловічого та жіночого комплекту одягу з двох частин в останній час під впливом літературної мови широко вживають загальновідоме слово **костюм**, але нерідко можна почути німецьке запозичення з цим же значенням – **анцуг**. Рідше

³ Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 328 с.

⁴ Гримашевич Г. Структурна організація та семантика лексики народного одягу (на матеріалі середньополіських говірок) / Галина Гримашевич // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. (Мовознавство). – Випуск XXI–XXII. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 38–42.

використовують стилістично нейтральну лексему **гарнітур**. Із таким же значенням, але з конотацією зневажливості відзначено лексему **мундур**. Переважно так називають військовий (формений) однострій, крім того, уживається в складі фразеологізму „**мундур до магазину!**“⁶⁶, тобто якщо хтось не виконав доручення, не зробив чогось, тоді йому наказують повернути все на своє місце. Для форменого одягу (чи це для військових, чи студентів, курсантів, інших організованих груп людей) уживається термін **однострій**, але це стосується не тільки костюма в строгому розумінні, це може бути й сценічний костюм, національний (етнографічний) одяг тощо. У такому ж значенні може бути вжита лексема **ноші**, відзначена і як синонім до слова **мода**. До речі, вона вживається у фраземі „взьяти **до ноші**“⁶⁷, тобто до щоденного вжитку. До слів **мода**, **ноші** синонімом є також лексема **стрій**, а назва **крій** має значення ‘фасон одягу, його форма’ (наприклад, «французький край») тощо).

Стилістично нейтральними на позначення будь-якого одягу є лексеми **одежина**, **одіж**, **убрані**, **убирані**, **убори** (**убйори**), **платі**, зате вже зі зниженою конотацією уживаються в цьому ж значенні лексеми **барахло**, **дранті**, **катрані**, **лахі**, **манаткі**, **шматі**, що можна тлумачити як ‘купа дрантя, старого, подертого одягу’, **катран** (зневажливо про один якийсь старий, поношений предмет одягу).

Майже в кожній із виділених нами ЛСГ є лексеми, які означають окремі деталі того чи іншого одягу, назви процесів у процесі їх виготовлення, вигляд того чи іншого предмета одягу, тобто, так би мовити „допоміжна“ лексика, яка вживається в цій сфері.

До групи „Загальні назви одягу“ слід віднести такі лексеми-терміни, як **ковнір** ‘комір’, **рубец** ‘шов’, **латка**, **петелька**, **пола** ‘частина плаща’, **кішені**, ‘кишеня’, причому ці кишені можуть бути різні: **нагрудна кішені**, **бокова кішені**, **задна кішені**, **накладна кішені**, **потайна кішені**, **верхня кішені**, **спідна кішені**, **кішені для дзигарка** (а звідси „**кішеньківий дзигарок**“ – ‘годинник’), **футро** ‘підкладка до одягу’.

Так само можна поділити на стилістично нейтральні та конотовані негативно назви верхнього одягу. До першого підрозряду можна зарахувати **байбарак** ‘верхній одяг із грубого димотканого сукна, вище колін, може бути з прикрасами – китицями, узорами, нашитими з грубих одноколірних шнурів’, **куртка** (фон. варіант – **гуртка**), **пальто**, **плащ**, **плащ-палатка** ‘широкий військовий плащ із непромокальної тканини з кап’юшоном’, **сардак** ‘верхній чоловічий одяг з грубого матеріалу’, **кожух**, **куфайка**. Зазначмо, що деякі з цих реалій уже

тепер вийшли або виходять з ужитку. Так, уже давно міль поточила **байбараки**, оскільки вони виготовлялися з домотканого сукна, з появою легких, але теплих курток зі штучним (хімічним) наповненням майже перестали шити й носити **кожухи**, особливо довгі, нижче колін, обшиті смушками, часто кольоровими шнурами; уже раритетом стала радянська **куфайка**, яка була атрибутом номер один для простих, небагатих людей. Для позначення військової шинелі часто вживаною є лексема **мантлі**, інколи це слово використовують зі зниженою маркованістю на позначення довгого пальта чи плаща. З такою ж знижено-зневажливою конотацією і з такою ж семантикою відома лексема **балахон**. На позначення вже поношеного, старого, нікчемного на вигляд одягу вживають лексеми **кужушынка** ‘старий, поношений кожух’, **сардачина**, **куфайчина**. Нейтральне значення має лексема **угортина** для позначення будь-якого верхнього одягу, позитивно конотативом є слово **плащик**, що може означати ‘малий плащ’ або просто ‘елегантний, шикарний плащ’.

Серед назв плечового одягу стилістично нейтральними є загальноживані слова **жакет**, **кофта**, **піджак**, **свитер** ‘свєтр’, **джерпер** ‘певний вид свєтра’. Дуже поширеним видом плечового одягу є **вітрівка** (первісне значення слова – «захист від вітру»). **Вітрівки** шують із не дуже товстого матеріалу, оскільки це одєжина, яку вдягають під пальто чи плащ. Певного часу в Ковалівці й не тільки дуже модними були **вітрівки** комбіновані, зі світлими фігурними вставками у верхній частині, ще їх називали **комбіначками**. Заціпалися вони не гудзиками, а розсувними короткими замочками. Зрідка **вітрівку** в Ковалівці називають словом **маринарка**, що слід вважати польським запозиченням від слова *marynarz* – ‘моряк’. Дуже поширеним видом одягу є **кептарь** (**киптарь**, **кіптарь**) – ‘кожушок без рукавів з овечої шкіри, часто розписаний, розшитий, прикрашений узорами’. Кептар як святковий одяг був у кожної більш-менш заможної людини. У будні носили кептарі звичайні, тільки обшиті «смушком» – смужками шкіри з молодого ягнятка. Цей одяг був вигідний, оскільки зігрівав спину та груди, але не сковував рухів під час фізичної праці, бо не мав рукавів. Тепер уже чимраз рідше використовують цей вид одягу, оскільки в побут увійшли різноманітні куртки, але на базарах можна придбати стилізовані кептарі для хатнього вжитку (переважно для жінок) на цигейці чи на штучному «хутрі». Також без рукавів, переважно як святковий одяг для жінок, використовують **горсик**, але він пошитий не зі шкіри, а з тонкого сукна і, як правило, розшитий кольоровими (в основному жовтими та помаранчевими) нитками, «волічкою». Таку ж безрукавку, тільки вже з тонкого матеріалу, називають **лейбик**.

Назва походить, від поширеного власного єврейського імені Лейба. Як відомо, у кожному селі була корчма, був корчмар-єврей, якого й називали Лейба. Одягнутий він був саме в таку безрукавку. Подібний одяг (може бути й із рукавами), але вже поношений, потріпаний, знищений, називають зневажливо **кацабайка** або **кацавейка**.

Лексема **кофта** ввійшла в користування порівняно недавно, раніше в говірці с. Ковалівка ця реалія іменувалася лексемами **кафтан**, **кабат** (здрібнілі форми **кафтаник**, **кафтанчик**, **кафтанина**, **кабатик**. І **кафтан**, і **кабат** – це абсолютні синоніми. Шують ці речі з нетовстої тканини, мають вони накладні або врзні кишень, застібаються на гудзики. Як здрібнілу форму використовують також лексему **піджачок**, хоч може вживатися вона й для позначення одяжини непривабливого вигляду.

Очевидно, до цієї ЛСГ належать предмети жіночого одягу з назвами **сукня**, **сукинка**, **платі** ‘плаття’, а також **халат** і **халатик**. Усі речі є порівняно новими для ковалівських жінок, оскільки в давнину в селі ніхто не носив плаття (як звично – з тонкої, квітчастої чи кольорової тканини). У селі жінки носили **запаскі**, **спідниці**, **фартухи** як поясний одяг та **кіптарі**, **кабати** як плечовий одяг. Але з часом міська **ноші** перейшла й до села, причому до Ковалівки швидше, ніж до інших навколишніх сіл, оскільки тут відразу після Другої світової війни почали працювати вугільні шахти, де було чимало заїжджих людей, зокрема й жінок. Тепер і цей одяг, і ці назви вже є звичними. Зрозуміло, що ні **сукинка**, ні **сукня** уже не виготовляються із сукна, звідки й пішли ці назви, але з тонкого, часто вишуканого матеріалу. Іменник **сукня** вживають переважно в сполученні зі словами весільна або святкова. Як весільні атрибути для нареченої використовують загальноновживані лексеми **вельон** та **фата**.

Серед назв поясного одягу є також ціла низка загальноновживаних лексем. З чоловічого (або скоріше – спільного) це **шорти**, **джинси**, **штани** й лише для чоловіків – **шаровари**. Однак є тут чимало й оригінальних місцевих назв, передовсім це множинний іменник **сподні**. Цю лексему слід вважати польським запозиченням. По-українськи вона мала б звучати як субстантивованій прикметник **спідні**, хоч це зовсім не спідній одяг, а, навпаки, верхній. Тепер поступово ця лексема виходить з ужитку, в усякому раз її майже не вживають люди освічені.

Уже давно в Ковалівці не шують і не носять **холошні**, тобто штани, які раніше шили з грубого домотканого сукна. Так само вже рідко можна почути лексему **гачі**, що вживалася в значенні ‘штани’, хіба що в зневажливому значенні. Рідко фіксуємо також лексему **порткі** (ще в давньоукраїнській мові вживалося слово

порты) у цьому ж значенні, раніше шили й носили **помпкі** – ‘штани з тонкого матеріалу’, у яких штанини внизу були на гумці або на зав’язці, подібні до шароварів чи до сучасних спортивних штанів. Носили їх переважно хлопці, молоді чоловіки. Тепер уже рідко хто (хіба старші чоловіки) носять штани крою **галіфе**, які в Ковалівці називали **рейтки**. Оскільки лексема запозичена, дифтонг вимовляють по-різному – як *ей* або як *ай*. Як здрібнілу лексему (дитячий аксесуар) або зі зневажливою семантикою вживають іменник **штаньгита**.

Щодо жіночих предметів поясного одягу, то звичними тут є лексеми **фартух**, **фартушок**, **спідниці**. **Фартухи** носили раніше разом із **запасками** (**фартух** або **фартушок** пов’язували спереду, **запаска** – ззаду). Тепер у Ковалівці так жінки не одягаються, хіба що у святковий день і то лише дехто. А фартушки якщо одягають, то тільки кухонні. З негативним забарвленням фартух ще могли називати **оказіоналізмом припинда**. Для заміни лексеми **спідниці** часто вживали слово **мкяди**. Тепер воно поступово виходить з ужитку.

Можна ще навести окремі назви частин чи елементів поясного одягу. У чоловічих штанах – це **матня**, **гузишник** (‘те, що матня’), **штанка** ‘штанина, ногавиця’, **воронка** ‘ширинка’. Предмети одягу чи їх елементи часто використані в народній творчості, у коломийках, наприклад: *Та гоїя, та гоїя, воронка сі утворила та й видко героя*. Так само співають про **розпірку** в жіночому одязі: *Розпірку-с ми розпорочив, хлопче французатий, а хто тепер ту розпору буде зашивати?* (Обидва приклади з власного архіву). Жіноча спідниця пошита із **пілок** (**пілка** – частина спідниці, фалда: *риц’у на штім’айі сп’ідни п’ілк’і*).

До лексико-семантичної групи «Назви сорочки та її деталей» належить лексема **сорочка**, яка може бути полотняна, зрібна, рантухова, шовкова, нейлонова і т.под.), **сорочина**, яка вживається у здрібнілому або зневажливому значенні (*Ой гуцку та гуцку, таку майш сорочину, шо видко ті... плечі*), пестливі назви **льолька**, **льолья**, назва для порваної, поношеної сорочки – **дранка**. Вишивану сорочку тепер усе частіше називають просто **вишиванка**.

Щодо елементів сорочки, то це **дуди** (закінчення рукавів, переважно вишиті, які щільно обхоплюють руку і зав’язуються спеціальними зав’язками з китичками або зашнуровані ниткою на двох гудзиках), **нагрудник** (**нагрудника**) – нагрудна вишивка на сорочці: *али то ф’айній, широк’її нагрудник в’ишили-сте!*; **манжет**, **манжетик** (‘те, що дуди’), **обшивка** (**обшивкі**) – стоячий комір на сорочці (переважно про вишиту); **вуставка** (**вуставкі**) – уставка, вишивка на рукаві жіночої сорочки; **кутас** (**кутаса**) – китиця

(прикраса на сорочці, на кожухах, байбараках тощо); **‘кітиці** **‘китиця**, **защінкі** **‘зав’язки на комірі сорочки**’.

Серед назв спіднього одягу немає спеціальних чи рідкісних власне ковалівських назв. Це в основному загальноживані лексеми: **калісони**, **колготкі**, **комбінація**, **майка**, **теніска**, **футболка**, **підштаники** (уживається лише нещодавно). Також лише недавно до жіночого гардеробу увійшли **рейтузи**. Раніше ні цього предмета одягу, ні цієї назви в Ковалівці не було. Так само не було лексеми **трусі**, але замість неї вживалася назва **майткі** (спільна і для чоловічого, і для жіночого одягу).

Заслугують на увагу й назви головних уборів. Однак тут мова може йти лише про чоловічі головні убори, оскільки жінки в Ковалівці на своїх головах нічого, крім **фусток**, не носили. Правда, ці хустки могли бути різні – шілінові (високоякісні шерстяні), ангорські, у радянські часи – оренбурзькі, великі, з тороками – турецькі, невеликі з різними квітами – американські, які прислали в радянські часи з Америки та Канади. Оскільки в торгівлі неможливо було купити якісну теплу хустку, сільські майстрині самі виплітали собі теплі хустки на зиму з ангорської чи овечої вовни.

Щодо чоловічих головних уборів, то тут уживаються майже всі ті офіційні назви, які є в українських словниках (**шйїпка**, **кашкет**, **берет**, **беретик**, **капелюх**, **кучма**), але є і свої оригінальні назви. Наприклад, **клепані** **‘чоловіча шапка своєрідної форми з лисячої шкіри**’, **крисані** **‘солом’яний капелюх із широкими крисами (полями)**’, **соломньик** **‘солом’яний капелюх зі звичайними полями**’, **гельма (гальма)** **‘захисна військова каска, шолом’** (запозичено з німецької – *der Helm*), **мазепинка** **‘головний убір, у якому ходили старшини УПА**’, **кубанка** **‘шапка-вушанка**’, **пілотка** **‘солодатський головний убір**’, **фуражка** **‘формений кашкет**’. Останні три назви з’явилися в лексиконі вже в радянські часи. До цієї групи слід, очевидно, віднести й лексему **кап’юшон**, хоча можна розцінювати її і як елемент верхнього одягу. У цій ЛСГ є також лексема **ярмурка** **‘круглий головний убір без козирка, який носять євреї-хасиди та деякі народи Середньої Азії**’. У кашкеті, фуражці є елемент **дашок** **‘козирок**’, у капелюха, крисані тощо **‘криси** **‘поля**’.

До дитячих аксесуарів одягу можна навести лексеми **пеленка**, **повзунки**, **слюнявчик**, **льолька**, **льоля** (пестливо про сорочечку), **штанці**, **підгузник**, **чепчик** **‘шапочка**’, **чьопці**, **чьопчикі** **‘м’яке з тканини взуття для малюка**’.

Було б доцільно подати тут також ЛСГ «Назви тканин і матеріалів», із яких виготовляють предмети одягу. Це **бархїт** **‘бархат**’, **бархїтовий**, **полотно**, **зрібне полотно** – грубе, саморобне,

домоткане: ну из зр'їбногo полотнá, тий та ўжé одну сороч:и, мáйї дитин'и ади лáтка на лáтци; **сукно**, **рантух** 'тонке біле полотно фабричного виробництва', **атлас**, **нейлон**, **цигейка**, **шовк**, **крепдешин**, **цигейковий** (цигейкова шубка), **штрукс** 'вид тканини', **штруковий**, **церата** (**церета**) 'гумовий чи штучний непромокальний матеріал', **смушок** 'хутро, переважно про овече, каракуль', **мульинка** 'муліне, кольорові нитки для вишивання', **волічка** 'груба кольорова (пофарбована) нитка, випрядена з овечої вовни', **мохталік** 'моток ниток', інколи **нитки** чи **волічку** намотували на **шпульку** 'котушку'.

Звичайно, що говорити про одяг, а не говорити про різноманітні його аксесуари, прикраси, супутні товари було б неправильно й нелогічно. Отож костюм, сорочка без **краватки** не складала б повного комплекту, тому **краватка** є обов'язковим аксесуаром в одязі ділової людини. Якщо ж поверх костюма був ще верхній одяг – плащ, пальто тощо, треба було накинати на шию ще й **шалик** або **шальок** 'шарф'. Наречена чи просто молода дівчина для прикраси вплітає у волосся **биндочку**, **бінду** 'кольорову стрічку', до волосся часто її прикріплює **гарнаглями** (**гарнагля** – 'заколка'), **сукинку** чи **фартушок** підв'язує **крайкою** (**окрийкою**), хлопець підв'язував колись **сподні очкуром** (**очкур** – 'шнурок, ізсуканий із лляного прядива'), пізніше вже **паском** 'поясом' чи ременем, а як не було доброго **очкура**, то й **мотузком**. Малі хлопчики носили штани на **шлійкаx** 'підтяжках'. Дорослий легінь підперізувався вже **куплею** (**кўпля** – 'широкий ремінь, оздоблений та прикрашений різними вставками з кольорового металу'). Такі широкі **куплі** одягали також чоловіки, які працювали на лісоповалі й цим застерігали себе від зрушення хребта під час підіймання важких колод. На такій **куплі** було кілька вузьких **пръижок** ('пряжка'), на які вона заціпалася. **Купля**, широкий ремінь – це атрибут національного вбрання гуцулів.

Для застібання **сорочки**, **вітрівки**, **сподень**, **горсика**, **кіптарь** тощо використовували **гафтк** (**гафтк** – 'спеціальний застібний пристрій із двох частин – і з гачка і планки, у яку заходить цей гачок'), **шпінки**, **шпильки** (**шпінка** – 'булавка'), **гудзики**. Кофта дівчини може бути прикрашена **рюшками**, велика **фустина** – **тороками**,

Коли на Різдва святя готували Вертеп (Шопка, Звізда), для персонажів шили спеціальні **наличмани** – 'маски' (**наличман** для Смерті, Чорта, Жида, Цигана тощо). Малі діти до школи ходили з **дзюбеньками**, у яких носили книжки та зошити (**дзюбенька** – 'полотняна (тканинна) торба через плече'), старші газди ходили з **брїфташками** (**брїфташка** – 'сумка для листів') – шкіряними сумками через плече. У кожного порядного газди була ще й

мушенка, і ще й приговорювали при цьому: „*Біда в Городенци, як не^нма гроше^нї у мушенци*“.

Тут треба було б ще оглянути предмети постільної приналежності (**верета, дека, ковдрі, коц, накидка, підшивка, постеліні, постіль, перина, подушка, напірник, простирило, підковдрі, ліжник, матрац** тощо), лексику зі сфери одягання людини, але вже буде предметом іншої публікації.

Отже, назви одягу та взуття, зафіксовані в с. Ковалівка, є досить давніми, часто зберігають фонетичні та морфологічні особливості, притаманні гуцульським і покутським говіркам.

Николай Лесюк

Названия одежды в с. Коваливка на Коломыйщине.

В статье анализируются диалектные названия одежды, зафиксированные автором в с. Коваливка Ивано-Франковской области.

Ключевые слова: *названия одежды, лексема, номинация.*

Mykola Lesjuk

Names of clothes in the village Kovalivka of Kolomyjschina.

The article analyzes the dialect name clothing, recorded by the author in the village. Kovalivka Ivano-Frankivsk region.

Keywords: *name clothing, token, nominae.*